

שְׁמוּאֵל אֶלְכַסְנֶדֶר *

מאת ת. י. רות

אהבה מקלקלת את השורה וקשה לי לדבר על אלכסנדר. יש אנשים שספריהם גדולים מהם, יש שהם גדולים מספריהם. אלכסנדר נמנה עם הסוג השני — היה גדול מספריו. לא הכרתי אותו אלא כשהיה כבר בן ששים-וארבע, בחינת הר־געש אשר כבה; אך אפילו אז התיו עוד לפעמים ניצוצות שהעידו על כוחו הקדום. בעמדי לפני הקהל לדבר עלי, מעלה אני על זכרוני את המלים המפורסמות: „מתבייש אני מפני האיש, שנראה לי ראוי, כדברי הומירוס, לכבוד וליראה גם יחד. התחברתי עמו כשהייתי אני צעיר והוא זקן מופלג, והעמקות שבו היתה בעיני נשגבה עד להפליא. אני מתירא איפוא שמא לא נבין את דבריו ותשאר כונתו ממנו והלאה“.

א

שמואל בן שמואל אלכסנדר נולד בששה בינואר 1859, בעיר סידיני באוסטרליה. אביו היה רצען, ומוצא משפחתו מעיר מֶץ. נתחנך בבית הספר התיכון, ואחר־כך באוניברסיטה, שבמלבורן, ולאחר שגמר את לימודיו שם נסע לאנגליה ונכנס למסלול הלימודים באוקספורד. בשנת 1882 נתמנה חבר ומורה באחד הקולג'ים שבאוקספורד. משנת 1893 עד 1924 היה בעל הקתדרא לפילוסופיה באוניברסיטה החדשה של מנשסטר, והסתגל לסביבה עד שלא עזב אותה עוד, ומת שם, בן שבעים ותשע, ב־ג בספטמבר 1938. כשמונה שנים לפני מותו זכה להמנות כמייצג הפילוסופיה בתוך אורדן המלך העליון. (הדבר היה בימי ממשלת סיעת הפועלים, ואמרו עליו שהוא המעשה הנכון היחידי שֶׁעָשָׂה אז הא' מקדונלד).

אמרת שהסתגל לסביבה של מנשסטר. הדברים אמורים לא על הסביבה הפיסית בלבד, אף־על־פי שתנאי האקלים המוכשרים לעבודת הטויה שהקנתה שם־עולם לתוצרת מנשסטר, אינם הנאותים ביותר לגופם של בני־אדם. אני מתכוון לסביבה הרוחנית, הסביבה לא של עיר תעשיתית בלבד אלא של אוניברסיטה בתוך עיר תעשיתית. שאלו פעם פילוסוף יוני: „למה־זה נמצאים הפילוסופים על פתחי העשירים יותר משנמצאים העשירים על פתחי הפילוסופים? והשיב: „מפני שהפילוסופים יודעים מה שהם חסרים, והעשירים אינם יודעים“. וכך לא ידעו סוחרי מנשסטר מה הם חסרים, לא הם ולא בניהם שהיו תלמידי האוניברסיטה; ואפילו בתוך האוניברסיטה הוכרו בהכרח צרכי מדעי הטבע (ביחוד אלה שקשר להם עם התעשייה) לפני מדעי הרוח והפילוסופיה בראשם. נמצא שאלכסנדר היה הולך ונדחף לתוך עצמו. אמנם היה לו תמיד חוג גדול של ידידים מן המעולים שבאנשי המחוז; אך בקהלם בא לא כפרופיסור אלא כידיד, והוכיח, הלכה למעשה, שבכוחו של פילוסוף להיות גם אדם. עד ימיו האחרונים היה חבר פעיל בכל מיני אגודות וחברות, וטרח ונסע לכל מקום, ואפילו הרחוק ביותר, כדי להשתתף בוועידות וישיבות. אך אף־על־פייכן, היה בודד ומבודד;

* לפי דברי אזכרה שנאמרו באוניברסיטה העברית ביום י"ז סבת תרצ"ט.

וסוף־סוף התגברה עליו החרשות, ומה שהיה פעם הרגל נעשה גם טבע. תלמידים ראויים לא היו לו — מי־אפוא במנשסטר התעניין בפילוסופיה? — ומובן שלא יצא ליסד „אסכולה“ של מהללים ומתהללים.

ואולם גם בזה יתרון. האיש היה תמים. לא כפה את דעותיו על אחרים והיה מוכן תמיד ללמוד מדעותיהם. מצא משהו — הגה וחזר והגה בו; בחנן מכל הצדדים. ואחרי עין ועבודה ממושכים כתב מאמר, העיר הערה בויכוח, והציע את הצעתו כלאחר יד. בעודנו צעיר, ידעו ידידיו הקרובים שלא היתה דעתו נוחה מהשיטה השלטת, וגם שהיה לו „משהו“ משלו — כמו שאומרים באנגלית — „בתוך שרווליו“. ואולם „משהו“ זה לא התגלה במלואו עד שפרסם את ספרו השלישי והגדול „החלל, הזמן והאלהות“ (1920) והוא אז בן ששים ואחת.

ב

ספרו הראשון של אלכסנדר (1889) טפל בתורת המדות, והוא נסיון לעמוד על המבנה הקבוע של הרגלי החיים המתפתחים. לפיו, החיים יצירה הם במובן־מה, אך יצירה בעלת אופי ומבנה נגדרים המופיעים בתוך תהליכי ההתפתחות ושקויהם הכלליים ניתנו לתפוס ולתאר. יוצא שהסדר וההתקדמות אינם מושגים נגדיים, שהרי אין קיום לאחד בלי השני.

וכך נמצאים אנו, בפרי עטו הראשון של אלכסנדר, בתוך „שלותם“ של אדם סמית ויום „כשפפץ עליהם רגזו“ של דרווין. ואף ספרו השני (1908) שקוע בעבר, והוא ספר קטן על לוק. ספר זה אמנם היסטורי הוא אך לא ארכיאולוגי, וחשיבותו לא בצמצומו בלבד. דומה, שבלוק מצא אלכסנדר את רבו. „רבו“, מה פירושו? לא מורה הוראה שעל־פיו יש לחיות את פרטי החיים השכליים, אלא מורה דרך שעשה במאה השבע־עשרה מה שמצא אלכסנדר שראוי לעשות עוד פעם, בהתחשב עם הידיעות החדשות, במאות התשע־עשרה והעשרים. לוק שרטט מסגרת כללית למדעים של ימיו, ותוך כדי כך גילה את יסודותיהם העיוניים. כך חשב אלכסנדר שיש לחפש מסגרת כללית למדעים של ימינו ותוך כדי כך לבדוק ולבסס אותם. וגם חשב, כמו שחשב לוק, כמו שחשבו כל בני המאה השבע־עשרה והשמונה־עשרה, שהפילוסופיה היא ענין לכל בן־תרבות, ושבידה לסייע — אמנם סיוע צנוע אבל בר־ערך — לעבודתם של אנשי מדע־הטבע עצמם.

יורשה לי לחזור על המלים הידועות: „אפשר שיאשימו אותי ביהירות, או בחוצפה יתרה, על שמתיימר אני ללמד דעה את דורנו החכם... ממלכת החכמה אינה חסרה בימינו בנאים־אמנים שתכניותיהם הכבירות בהרחבת המדעים יכוננו מצבות־עולם להערצת הדורות הבאים. אבל אין לכל אחד לצפות שיהא כפזיל או כסידנָהם; ובדור המעמיד מקרבו גאונים כהויגינס הגדול, האדון ניוטון שאין דומה לו, ואָתָם עוד אחרים מאותו הסוג, די לשאוף להיות עסוק כעובד־עוזר המסקל במקצת את הקרקע והמסיר חלק מן האשפה המונחת בדרכה של הידיעה. ודאי שהיתה הידיעה מתקדמת בעולם הרבה יותר, אילו לא היה בעוכריהם של בעלי החקירה החריפים והשקדנים השימוש הלמדני,

אך הריק, במלים מוזרות, בלתי־טבעיות ובלתי־מובנות, שהוכנסו למדעים ונעשו שם לכעין אמנות מיוחדת, עד שחושבים בני האדם שהפילוסופיה, שאינה אלא הידיעה הנכונה של הדברים, אינה ראויה ואינה מוכשרת שידברו עליה. בחברה של בני תרבות" (לוק על שכל האדם, אגרת אל הקורא, § 6)

מהותה של הפילוסופיה בעיני לוק הריהי אפוא ה"ידיעה הנכונה של הדברים", ודרכה, כמו שהוא מוסיף לומר (1, ד', 24), ה"התבוננות בדברים עצמם". קריאה זו היא הקריאה התדירה של אלכסנדר. גם בימיו ראה, או חשב שראה, שנעשית הפילוסופיה ענין של מלים גרידא, ומה שהוא עצם נפשה של התרבות, נעשה סוד שאין מן הנימוס להזכירו בחברה; ובעיניו, ובעיני לוק, רק תקנה אחת לה והיא ה"התבוננות בדברים עצמם". ומכאן כחו הכביר (כמו כחו של לוק) בפסיכולוגיה שהיה בה מומחה גדול, ומכאן גם מאמציו המרובים לפסיכולוגיה כמקצוע באוניברסיטאות האנגליות. ואולם יש לציין, שלא ראה בפסיכולוגיה חוות הכל, ומשום כך דרש לה מקום בתוך מדעי הטבע ודוקא. העולם מלא פנות שונות, וכל פנה ענין למדע מיוחד.

והפילוסופיה? גם הפילוסופיה בעיני אלכסנדר מדע היא, וההבדל בינה לבין המדעים האחרים אינו בשיטה אלא בהיקף. יוצא שחזרנו לאריסטו: "מדע היש באשר הוא יש"; או, כפי שאהב אלכסנדר לבטא אותה דעה: "החקירה בתכונות היש הפשוטות ביותר". ואמנם קיימות בעולם עובדות פשוטות; אבל פשוטות הן כל כך עד שהן מוזנחות. ומכאן ההגדרה המוצלחה בה הגדיר אלכסנדר את עבודתו כמטפיסיקון: "הענין במה שאין איש־מדע אחר טורח להתענין בו".

ג

כששבים ומעיינים בחבוריו השונים של אלכסנדר — מאמריו, מחקריו, הרצאותיו, ספריו — בולטת האחדות המשתקפת בכולם. היא מושאן ספרותי, אמנותי, לוגי, פסיכולוגי או מטפיסי, — תמיד משוך עליו חוט של אותן מחשבות יסודיות. דבר זה שהוא ליקוי, אולי, במדעים (בלי חדוש, כנראה, אין מדע), הוא מנפשה של הפילוסופיה. אין הפילוסופיה אלא הנסיון להקיף את הממשות על כל בטוייה ולבושיה, ותפקידה לגלות את הדברים המשותפים לכל הביטויים והלבושים ההם. אם ניתן להסביר את עובדות האמנות, המוסר, הדת, תורת הנפש ותורת ההגיון, על־פי עיקרון אחד או פנים שונים של עיקרון אחד, הרי זה עיקרון פילוסופי. חזרתו התדירה של אלכסנדר, בתוך תחומים כל כך שונים, על אותם העקרונים, סימן הוא לטיבם — וגם לטיבו — הפילוסופי.

עקרונים אלה נתגלו בראשונה בקשר עם בעיות הכרתיות (סיכום בהרצאה "בסיס הריאליזם", 1914). כדי לבארם אפילו מקצת שבמקצת, עלינו לסקור, אם גם מרחוק, את שדה המלחמה שעליו התנגחו ה"אידיאליסטים" וה"ריאליסטים".

"אידיאליסם" מהו? פירושים שונים למלה. אך משותף לכולם לכל הפחות רעיון אחד, והוא שהעולם, באיזה מובן שהוא, רוחני הוא. סימנו המובהק של ה"אידיאליסם" הוא נתינת־בכורה לרוח על החומר, לשכל על הדברים; ובטויה הטפוסים במאה שעברה

הוא הנוסחה האריסטוטלית שהנחיל הגל את תלמידיו בדבר אחדות השכל, המשכל והמושכל. לדעתם של ה„אידיאליסטים“ אין בדברים אלא הנודע; ומכיון שאין נודע בלי ידע, תלויה הממשות בשכל. לעומתם לימדו ה„ריאליסטים“ שהשכל תלוי בממשות. שאין מתגלים גם הדבר כנודע, גם האני כידוע, אלא בהופיעם יחד, זה על יד זה, בתוך כללותה של הממשות. יוצא ששניהם ממשיים כאחד, השכל היודע והדברים הנודעים. אין הידיעה יוצרת או משנה את פני הנודע, שהריהי יחס כשאר היחסים. אלכסנדר קבל דעה זו וכך גמצא בתוך מחנה ה„ריאליסטים“. בשבילו, כבשבילם, הידיעה יחס כשאר היחסים ואין השכל היודע משנה את הדברים הנודעים. אעפ”י כן, איאפשר היה לו להכחיש ששונה השכל היודע מן הדברים הנודעים, וכך יצא מתוך מחנה ה„ריאליסטים“ והתקרב אל ה„אידיאליסטים“. כבר למד מברקלי שאין הידיעה בה יודעים אנו את עצמנו כידיעה בה יודעים אנו את הדברים העומדים בחוץ, וכבנתרבות סתם לא יכול היה לקבל את הדעה שאין הידיעה אלא פרי מיכני של התנאים הניתנים. ואולם המבוכה ברורה. אם היחס שבין היודע ובין הנודע הריהו בדיוק כיחס שבין הכסא ובין השולחן, ייראה שבברֶחֶנו מהפחת ה„אידיאליסטי“ נפלנו לפח ה„ביהיבוריסטי“.

את פתרון המבוכה מצא אלכסנדר ברעיון הישן של סולם המציאות. שואל אלכסנדר (והגישה שבשאלה גלומה ברבו לוק): אילו היה מציץ בנו מלאך בשעת הידיעה, מה היה רואה? והוא משיב שהיה רואה את השכל התופס, והדבר הנתפס, עומדים זה על יד זה, כארֶיא לחוד, בתוך כללות המציאות. מובן שאין זו הדעה ה„אידיאליסטית“. לפי ה„אידיאליסטון“ היה המלאך רואה לא שכל תופס ודבר נתפס, אלא שכל תופס — אך קשה לדעת מה היה רואה מלבד ומחוץ לשכל תופס זה: אפשר, לא כלום. ואפילו המלאך — לפי ה„אידיאליסטון“ — לא היה בנמצא. אלא היה כעין ה„שכל הפועל“ של חכמי ימי הביניים, ספק אל, ספק אדם, ספק לא זה ולא זה, אלא מושג מופשט בלבד. ואולם לפי אלכסנדר אין כאן רעיון מופשט. המלאכים קיימים — לאו דוקא, כמובן, לפי התאור המסורתי, אלא במובן זה שבמציאות יש שכבות שונות, זו למעלה מזו, ואין אנו, בני האדם, אלא בני שכבה אמצעית שיש שכבות למעלה ממנה כמו שיש גם למטה ממנה.

שכבות אלו בניות זו על זו ומתוך זו באופן שמבנה אחד משתקף בכלן. משל בולט מבננו אנו, מבנה בני־אדם.

בני אדם הריהם חומר ורוח, גוף ונפש, דבר ותודעה; אך אין אלה בני־זוג שווים. הרוח, הנפש, התודעה, הריהן מה שנוצר כשהחומר, הגוף, הדבר, בא למדרגה מסוימת של ארגון. אך אין זו „תופעה נוספת“ בלבד, כשריקת הקטר. אין הרוח פרי מקרי ומיותר של ארגון החומר, כמו שאין המים פרי מקרי ומיותר של ארגון החמצן והמימן. מה שנוצר הוא ממש והוא חדש והוא יש כשלעצמו, אף־על־פי שתלוי הוא לשם מציאותו ביסודותיו. אמנם אין רוח בלי חומר, אין נפש בלי גוף, כמו שאין מים בלי חמצן ומימן. אך שונה הרוח מן החומר, הנפש מן הגוף, כמו ששונים המים מהיסודות ההם.

וכך יצאנו מהמבוכה ההכרתית. היחס שבין השכל היודע ובין הדבר הנודע, יחס פשוט ושווה הוא; אך אין המת יחסים, השכל והדבר, שווים. שניהם ממש, שניהם נמצאים; אך ה"שכל" בן שכבה ממשותית עליונה, ה"דבר", בן שכבה ממשותית נמוכה.

ד

טפוס אירגוני זה של איחוד יסודות בלתי-שווים משתקף בכל הנמצא. יסוד היסודות הוא אחדותו של חלל-זמן. בה, אומר אלכסנדר, מודגם החלל לגוף והזמן לנפש עד שאפשר לומר על הזמן שהוא נפשו של החלל. מה הפירוש? צורת הארגון שמשקפת בנו בהבחנה בין גוף לנפש טמונה מכבר בחומר התחלי זה שהוא אם הממשות כולה ואנחנו בכלל. ואלכסנדר טורח להראות שכל מה שמצאו הפיסיקונים, הפסיכולוגים, המתמטיקונים (הסדר מחושב), בין בחלל, בין בזמן, בין בחלל-זמן שהוא הממשות שהחלל לחוד והזמן לחוד אינם אלא הפשטות מושגיות ממנו — מקור הכל בחלל-זמן כפי מה שהוא מתאר אותו. ולא עוד, אלא כל תכונותיו ואיכויותיו של העולם הממשי, תכונות ואיכויות שהן הממש במה שנוהגים לקרוא הקטגוריות השכליות, יש לראות את מקורן בו ובו בלבד. נפלא ומפליא חלק זה של עבודתו של אלכסנדר. הרושם הוא כאילו היה "נצב בנקרת הצור" באותו מעמד, או שהתגלה לו מה שהעלים ה' מן איוב כשענה אותו מן הסערה.

ואמנם, עולמו של אלכסנדר עולם של סערה הוא, או לפי הבטוי השגור על פיו, של אי-מנוחה, אי-מנוחתו של החלל-זמן הראשוני. בה, באי-מנוחה זו, לא רק הדיכוי ליצירה; היא היא היצירה עצמה. חלל-זמן הריהו הרחם רב-הלידה שממנו יצא העולם. יצא ויצא, כי הולכים ומתחדשים בכל יום מעשי בראשית אלו מחוסרי-ראשית; יוצא ויצא כי אין סוף לפעילות הטמונה בחובו. סולם השלמות ראשו בשמים — אם לא למעלה. אחרי רוחו של האדם תיווצר האלהות. האלהות היא האיכות הגבוהה יותר המופיעה בתהליך הנצחי של הבריאה אחרי האיכות שהיא רוח האדם, ויחסה לרוח האדם כיחס הרוח לחומר וכיחס החומר לחלל-זמן.

ה

לאחר שפורסם ספרו חכה אלכסנדר, כדרך המחברים, לדברי המבקרים. הדברים היו קלושים למדי עד שהדפיס עליו החכם העמוק ברוד, ברבעון Mind, שני מאמרים מיוחדים.

במאמרים אלו דבר ברוד, תוך כדי בקורת חריפה, בהערצה הראויה למפעל הענקי הזה עד שבא לחלקו האחרון הדן על האלהות, ואז אמר, פשוט, שאינו יודע מה זה ועל מה זה ושמה שגגה היא שיצאה מפי השליט. ואולם ברוד לא צדק. חלק זה של הספר עיקר, והראיה שכאן המשך פשוט של הלך הספר כולו.

תשאלו: מה לממשן זה ולאֵלהות? אלו הן העובדות המבססות השקפות כאלו? תשובתו של אלכסנדר ברורה: העובדות הן של הרגש הדתי שאף לו רקע עובדתי; ורגש זה, ככל הרגשות והיצרים שבנו, מעיד על מושא.

בתאור שמתאר אלכסנדר את הרגש הדתי, תאור שנעשה כמעט קלסי, אין ספק שהושפע מאד מספרו המהפכני על הדת של וויליאם י'מס. ספר שהעביר את נקודת-הכובד בחקר הדת ממושאה של הדת העומד מחוץ לנו אל הרגש הדתי שבקרבנו; אך לחובב פסקל כאלכסנדר הקרקע היה מוכשר מכבר. בימיו האחרונים מצא סיוע לדעותיו בספרו המפורסם של אוטו, ומרגלא בפיו שבעניני הדת הריהו אוטומני — כלומר, (לא טורקי, אלא) איש-אוטו. נקודת-המוצא של אוטו ידועה. כמו שהעיר האנתרופולוג מְיִרִיט, ידידו האוכספורדי הותיק של אלכסנדר, כעשרים שנה לפני אוטו, נדמה שמקור הדת רגש האִיִּים. רק כשמרגישים אנו מה נורא המקום, מכירים אנו אותו כבית האלֵהִים; ורגש זה של האיום הריהו: כעין לחישה מוקדמת. כעין נבואה חשאית. על האלהים.

אך, שואל אלכסנדר, רגש זה, לחישה זו, מהו ומנין הוא? איד מתקשר הוא עם שאר עובדות המציאות? והוא משיב שאין רגש זה אלא הצורה שלבשה בבני האדם אי־מנוחתו של החלל־זמן בהפיקה את האיכות העומדת להיווצר. כשמתעורר בקרבנו רגש זה, מרגישים אנו (אנו בהיותנו חלק של תבל כולה, והוא הרחם שממנו עתידה האלהות לצאת) — מרגישים אנו בחבליה של הלידה ההיא. כמו שרחפה על פני החלל־זמן ההכרה העמומה של ביאת החומר; כמו שרחפה על פני החומר ההכרה העמומה של ביאת הרוח, כך מרחפת על פני הרוח הנבואה החרישית: הנה האלהות.

אני אומר האלהות ולא האלהים. האלהים הוא תבל כולה והוא נמצא תמיד. הוא היה, הוה ויהיה, כי הוא הכל והכל בו. ואמנם אלהים זה, תבל כולה, מפיק איכות האלהות. כי בשם האלהות תכונה, כמו שראינו, האיכות שהיא הסמוכה לאיכות שהופיעה בנו. כך שאיפת העולם, כך דוחקת ודורשת אי־מנוחתו של חלל־זמן; ומאחר שאנו, בני הרוח, לא רק חלק העולם אנו אלא גם אותו חלק שזכה בשלב־הבריאה העליון שהושג עד כה, הרי אנו לא רק שואפים להופעה עליונה זו. מרגישים אנו בשאיפה, ובמדת־מה עומדים אנו על מהותה.

ן

כשמדברים על ענינים כאלה נופלים בהכרח במה שקראו אבותינו „הגשמה“. נותנים אנו תאור ציוני לדברים שאינם ניתנים לציון, ועל־ידי־כך נכשלים אנו, ומכשילים גם אחרים, באי־הבנות וטעויות. ואמנם הגשמה זו אין להמלט ממנה כליל ואי אפשר לעקרה עקירה שלמה. ואולם אעפ"י שאי־אפשר לשרשה מכל וכל, אפשר להכירה, ועל־ידי־ כך להזהר מפניה ולמעטה. הכרה זו של הגשמה, וההיזהרות ממנה הריהי בעיני אלכסנדר עיקר הממשנות (בסיס הריאליזם, עמ' 1); ומכאן אפשר להבין את המפנה הנראה כחדש ומתמיה, בהלך מחשבותיו של אלכסנדר בתקופתו האחרונה, והוא הענין באמנות (האמנות והחומר, 1925; תהליך היצירה בשכלו של האמן, 1927; האמנות והיצירים, 1927; היצירה האמנותית הקוסמית, 1927).

האמנות בכלל נדמה שהיא מקיפה שני דברים שונים. או, אם תרצו בכך, לבעיות האמנות נדמה שיש שתי גישות. כאן עובד אמן, כאן פרי עבודתו, כאן יוצר, כאן יצור; ואם רוצים לעמוד על טיב האמנות, מן הסתם שניתן לצאת או מזה או מזה. וכך התקיימו

גם חוקרים בנפש היוצר והם בעלי הפסיכולוגיה של האמן, גם חוקרים בטיבו של מה שנוצר והם בעלי בקורת האמנות.

ואולם נדמה לפעמים שהצד האחד בכחו לבלוע את הצד השני, המשורר, הצייר, הפסל — כך נדמה — יצירותיהם בתוכם עצמם. המלים, הצבעים, אבן השיש, הריהם רק מלבוש חיצוני למחשבה הנמצאת בפנימיות האמנים. המשורר משורר הוא, הצייר צייר, הפסל פסל, גם אם לא יוציאו אף פעם את יצירותיהם ה"חוצה". הלא שמענו כמה פעמים על "גאונים" שנסתמו, נביאים שכבשו, או שנכבשה, נבואתם. שם, בחביון לבם, היצירה האמתית, והיא מוצאת (כשהיא מוצאת) רק במקרה, לשם הנאת הבריות; וכך אין היצירה החיצונית אלא הלבוש החמרי של מה שמתקיים, ויכול להתקיים עוד, בלי לבוש כלל. וכתלות הציור בצייר, כך, לפי ההשקפה הרגילה, תלות העולם בבורא. העולם לא היה, ולא היה שום צורך שיהיה, עד שעלה במחשבתו של הקדוש ברוך הוא להיברא. יפים, לכאורה, גם המשל גם הנמשל. אך כלום נכון הוא שהמשורר משורר אף אם לא שר, הצייר צייר אף אם לא צייר? אלכסנדר הסתכל בענין בכל צדדיו. למד את דברי היוצרים עצמם. חקר את תהליך היצירה ברוחו של היוצר. שקד על היצירות האמנותיות הגדולות הן בספרות, הן בציור, הן במוסיקה, הן בפסלות, (שמח ביחוד כשהיתה לו ההזדמנות להסתכל הסתכלות של ממש בפסל יעקב אפשטיין בעצם השעות שבהן עבד הלז ועיצב את צלמו), ואף לא הזניח את האדם הפשוט בעבודתו היומיומית שיש גם בה משום יצירה. סוף־סוף בא לכלל ההכרה שההשקפה המקובלת מוטעית. היצירה אינה הצורה הטהורה שברוחו של היוצר שהרי צורה טהורה כזו איננה. היצירה היא החומר המצויר.

מבלי להכנס לתוך מחקר מפורט, אפשר לעמוד על כוונתו של אלכסנדר מתוך נסיונו או היומיומי. כמה פעמים אמרנו, בכתבנו מכתב או בדברנו עם אחרים: "עכשיו נתברר לי למה התכוונתי". נמלטו מפינו הבטויים של אמתכוון (כמו שנוהגים לומר) זרק אז התגלתה הכוונה. בראותנו מה הוצאנו הכרנו מה רצינו: קודם לך, ובלעדי כך, לא הכרנוהו. אמנם יש כמה מחברים שכותבים, כמו שאומרים אנו, בראשיהם, כמו שיש אנשים שאינם זקוקים לנייר ולעפרון כדי לעשות חשבון. אך אין זה הענין הנידון כאן. השאלה שלנו היא: האם יש שיר בלי מלים; או האם, להיפך, השיר הוא הוא המלים? האם יש תמונה שאינה בד וצבעים, פסל שאינו אבן או נחושת. או שמא הנכון להיפך? שמא התמונה היא סודר ידוע של צבעים על הבד, הפסל הוא האבן כשהוסרה ממנה הפסולת? כמה שמח אלכסנדר כשזכר את מימרתו של מיכאל־אנג'לו שהפסל נמצא בתוך השיש מעולמי עולמים ושתפקיד הפסל אינו אלא לגלותו.

ושוב, כשחושבים על הענין מקרוב, מתגלה הרעיון כמתאים לעובדות. מי לא יזכור את קריאות הנביא: "נלאיתי הכיל"; "נלאיתי כלכל". מי לא שמע, או לא הוציא מפיו, בטויים כמו זה השגור על פיו של הפילוסוף ברדלי: "אין אני שרוי במנוחה; אכתוב משהו ואדע על שום מה". האמן כהר געש. הוא "מלא הרוח", לפי הבטוי הרגיל.

אך אין ה"רוח" מתגלית אלא בחומר, היא מלים, היא אבן, היא תוים מוסיקליים. אין האמן מוצא את עצמו ומבין את עצמו אלא כשיצירתו, שהיא עצמותו, נצבת לפניו. כך גזר עלינו גורלנו בעולם, "התחתון", עולם החלקי והמקוטע. אך בעולם השלם, תבל כולה, אין אחדות היוצר, הנוצר והיצירה נפרדת אלא הכל אחד. ביצירה הקוסמית אין אפילו לחשוב על צורה ערטילאית בעלת קיום עצמאי המתלבשת במקרה (או, במקרה, אינה מתלבשת) בקליפות החומר. כאן הצורה והחומר אחד הם; ואי-המנוחה של המנבא ואינו יודע מה הוא מנבא עד שנבואתו לפניו, אי-המנוחה של היוצר שאינו יודע מה הוא יוצר עד שיצירתו לפניו, הריהי בזעיר אנפין הכח הקוסמי הראשוני, מקום ומקור היצירות כולן, הלא הוא אי-מנוחתו של החלל-זמן שבו צורה וחומר, פועל ותכלית, הריהם אחד.

ז

דעותיו של אלכסנדר על האמנות הובעו בכמה מאמרים חשובים ואוספו סוף-סוף בספרו האחרון "על היופי וצורות הערך האחרות" (1933). בשבילו אין יופי הבטוי היחיד, ומה גם הבטוי העליון, של הערכים; אבל סבור היה, שניתן על-ידי המשל הפשוט ביותר שדרכו אפשר להכנס לתוך בעית הערכים כולם. ואולם הפותח את הספר יראה שמקום גדול הוקדש בו לתורת-המדות, והיא בעיני אלכסנדר אמנות החיים. אמנות זו הכיר אלכסנדר מקרוב, כי היה הוא בה אמן גדול. חייו היו אריג מושלם. ספר לי פעם שלפני שנים הסתכלה במבנה ידו אשה אחת הבקיאה בחכמת היד. הסתכלה בצד האחד ואמרה: "הוי מאושר"; הסתכלה בצד השני ואמרה: "הוי מסכן". והזקן הוסיף: "והיא צדקה". כבר דברתי על הבדידות השכלית של האיש, פילוסוף שנשבה לבין סוחרים. חייו האנושיים היו בודדים אף הם. כמו רבים שאוהבים את הבריות ושהם אוהבים על הבריות, נשאר רווק כל ימיו וביתו ביד עוזרות. ואף-על-פי-כן היו רחיים על צוארו וכלכל משפחה שלמה כל ימיו. מתקציבו הצר תמך בכל המוסדות והמגביות, עזר לכל הבא; וכשהתפטר ממשרתו מחמת זקנה (ופרנסתו מפנסיה קטנה) צמצם לא את מדת תמיכתו באחרים אלא את הוצאותיו הפרטיות. ביתו היה פתוח לאורחים ולהם נתן את חדריו הטובים, והוא עצמו שכב בחדר קטן תחת הגג בלי שטיח או רהיטים הגונים. דעותיו הפוליטיות היו ליברליות והיה מן החוג שיצר וקיים את העתון הליברלי המפורסם של מנשסטור. היה בין הרואים מראש את תוצאות השלום של וורסייל, וכדי למרק קצת את חלקו האזרחי בעוון זה שלח חבילות לידידים גרמנים שמלפני המלחמה. אפיני הוא שעלית היטלר גרמה לו מבוכה נפשית שמא אין המקבלים יודעים שהוא יהודי; ומה מאד שמח, שמחה של מצוה ממש, כשהתבשר מהם שמתו לו להמשיך לשלוח אף-על-פי-כן. כעשר שנים לפני מותו קבל סכום מסוים על-פי צוואת אחד ממעריציו על מנת שיוכל לנסוע בטכסי (במקום הטרם). מה עשה? היה מוסיף לנסוע בטרם והסיע את ידידו בטכסי.

לאט לאט הפך לאגדה. פגשו אותו ברחוב והוא רכוב על האפנים שלו או מעוטר בחלוקו הישן, ומראהו כמראה היהודי הנודד. נכנסים לביתו אחר הצהריים והוא מסעד על

שולחנו את ילדי השכנים, ופיהם מלא לא עוגות ורבה בלבד אלא גם השתוממות על אורך זקנו ועליזות פניו. לעתים רחוקות הופיע בבגדי שרד, ואז קומתו כאילו הזדקפה והיה גבוה מכל העם ורצו לקראתו כל גדולי העם. באוניברסיטה היה ידוע בין חבריו הצעירים כ„אבינו אברהם“, וישב בחדר המורים על יד התנור ומקטרתו בפיו, כמלך בגדוד: לו שמעו ויחלו וידמו למן עצתו.

ח

שם תרצו לשמוע ממני, איזה מין יהודי היה האיש.

כנראה היה פעם קשור במנהגי ישראל. הביצה המבושלת הראשונה שאכלתי בביתו הגיש לי בגביע קטן של כסף. הסתכל בו רגע בתמימות העמקנית הרגילה אצלו ואמר: „זוהי הכוס שנתנו לי כשהייתי בן שלש-עשרה“. כמו כן שמעתי מפי איש שהיה קרוב אליו על „צילינדר“ שבור שהביא אתו פעם אלכסנדר מבית הכנסת באוכספורד: הוא היה אדם גבוה והשער היה נמוך; ומפיו שמעתי כמה ספורים שמהם התברר שבשנות בחרותו התודע לכמה מיהודי גרמניה המפורסמים, וביניהם לצארוס, שטיינטל, ועוד. כשהיה מפורסם אף הוא הופיע בכל הזדמנות בין אֶחיו, והיה מוכן תמיד לא רק לעזור ולהשתדל בעצמו אלא גם להקשיב לדברי אחרים. עד סוף ימיו היה חבר לקהלה ונקבר בקבר ישראל.

פרק מיוחד קובעת עמדתו כלפי שיבת ישראל לארצו, פרק שיכול לכתוב, ושמקוה אני שיכתוב פעם, ראש הסוכנות היהודית שהוא גם יורֵ חבר הנאמנים של האוניברסיטה שלנו. אומרים, למשל, שהיה אלכסנדר מי שהציג את חברו האוניברסיטאי הצעיר בפעם הראשונה לפני בלפור. בימיה הראשונים של האוניברסיטה העברית היה חבר „המועצה האקדימית“ שעמדה על ידה, והתענין בכל פרט ופרט של ארגונה והתפתחותה. אמר על עצמו שהוא מתבולל גמור שחדל להאמין באפשרות ההתבוללות, ותמך בתנועה הציונית בכל מאדו גם קודם שהיתה ענין לרבים. מתקציבו הדל הפריש מעשר ממש לקרן בנין הארץ, ושמח תמיד לקבל ידיעות על המתרחש כאן ולהשתתף באספות ושיבות. ואולם זכר ולא שכח את עינויי עמו בכל מקום שהוא. ביחוד כשבא השבר באוניברסיטאות גרמניה עבד עבודת פרך בתוך ועדת-העזרה לפליטים, ואף לא השיב ריקם את פני הרבים שפנו אליו באופן ישר: — כהן, לוי וישראל לא נאמר כאן, אלא אדם.

וכך היה למופת גם לגויים, גם לישראל. שבחים לא אהב, ולא ידע לגנות. הלך תמים ופעל צדק. יהי זכרו ברוך.